

19.10.2021

Група № 31

Мегей А.В.

Історія України

Урок № 12

Тема: **Дисидентський рух у 1970-1980-х рр.**

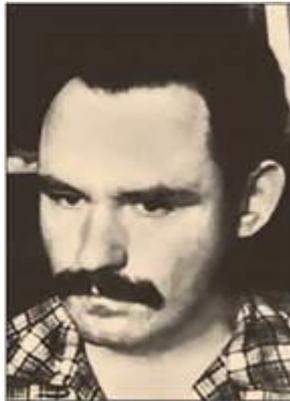
Мета уроку: узагальнити і розширити знання учнів про причини виникнення та особливості опозиційного руху в Україні у 1970-1980-ті роки; познайомити учнів із методами боротьби дисидентів проти тоталітарного режиму на Україні, із формами переслідувань радянською владою інакодумців; розкрити значення правозахисного руху у процесі становлення незалежної Української держави; розкрити роль видатних діячів дисидентського руху.

Хід уроку

Особливості опозиційного руху в другій половині 1960-х — першій половині 1980-х років. Форми діяльності дисидентів. Течії дисидентського руху.

Особливості дисидентського руху другої половини 1960-х — першої половини 1980-х років:	<ul style="list-style-type: none"> • стає більш масовим і організованим; • були відкинуті ілюзії щодо ідей соціалізму й комунізму, рух став яскраво вираженим анти тоталітарним; • у поглядах дисидентів прослідковувався майже весь ідеологічний спектр; • зв'язок з громадськістю країн Заходу і міжнародними правозахисними організаціями; • заперечення насильницьких методів боротьби; • прагнення легалізувати свою діяльність; • 80 % дисидентів становила інтелігенція.	Течії дисидентського руху в 1960–1980-ті роки: <ul style="list-style-type: none"> • за соціалізм з «людським обличчям»; • національно-визвольна; • демократична правозахисна; • релігійна.	Методи боротьби дисидентів: <ul style="list-style-type: none"> • масові заходи; • листи-протести до керівних органів УРСР і СРСР; • протести, відкриті листи, звернення на адресу міжнародних організацій, урядів демократичних країн; • виникнення і розповсюдження самвидаву; • акції солідарності з іншими народами, що зазнали утисків від тоталітарної системи; підтримка кримських татар у їх прагненні повернутися на батьківщину; обстоювання ідеї рівноправності народів; • вивішення синьо-жовтих прапорів; • розповсюдження листівок; • індивідуальні протести; • створення правозахисних організацій.
---	--	--	---

1. Активізація опозиційного руху

Іван Світличний

Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. в республіці прокотилась перша масова хвиля арештів дисидентів. Було заарештовано кілька десятків представників молоді творчої і наукової інтелігенції. Серед постраждалих були мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературний критик І. Світличний, літературознавець М. Косів та інші. Арешти здійснювалися здебільшого в Києві та західних областях України. Це була перша хвиля арештів у республіці після приходу до влади нового керівництва, під час якої ув'язнили 25 опозиціонерів. У пресі про них не повідомлялося, жодних звинувачень затриманим не висували. 4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Перед її початком виступили І. Дзюба і В. Стус, які повідомили аудиторію, що в Україні відбуваються арешти інакодумців. У залі виникло заворушення, припинене зусиллями адміністрації та прибулих пізніше працівників органів держбезпеки. Ця подія вважається першим громадянським політичним протестом в СРСР після сталінських часів.

Кінотеатр «Україна», де 1965 р. відбувся перший громадянський політичний протест в СРСР післясталінських часів

Крім прилюдних виступів, найбільш дієвим у діяльності дисидентів був «самвидав» і «тамвидав» (видання, які нелегально завозилися із-за кордону). У республіці основними місцями його розповсюдження стали великі міста — Київ, Львів, Харків, Одеса, Дніпропетровськ.

Український дисидент В. Чорновіл (1937-1999)

Широковідомою серед українських дисидентів і за кордоном стала перша «самвидавська» стаття молодого журналіста В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», видана в 1966 р. Через рік він видав документальну збірку «Лихо з розуму» (портрети дванадцяти «злочинців»). Обидві праці розкривали неправомірність арештів і засудження українських дисидентів у 1965-1966 рр. В Україні влада жорстоко покарала журналіста. У листопаді 1967 р. за підсумками судового процесу у Львові В. Чорновіл був засуджений до трьох років ув'язнення за антирадянську агітацію. Вважається, що своєю діяльністю В. Чорновіл започаткував появу в середовищі переважно української інтелігенції правозахисного руху, спрямованого проти порушень радянською владою прав і свобод людини.

Правозахисний рух в УРСР у 1960-1980-х рр. — складова дисидентських рухів 1960-1980-х рр. в Україні, сконцентрована передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР, — свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій та ін.

2. Розгортання правозахисного руху

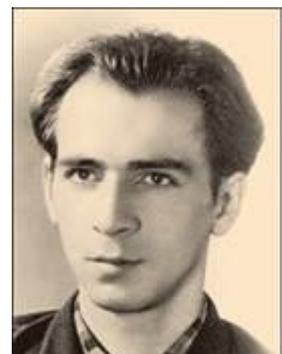
Навесні 1968 р. група творчої інтелігенції, робітників та студентів країни звернулася з листом до вищого керівництва СРСР, у якому вони заявляли, що закриті політичні процеси, ініційовані владою для розправи над інакодумцями, є порушенням прав, гарантованих громадянам Конституцією. Зокрема, автори листа звертали увагу на грубе порушення процесуальних норм під час процесу над В. Чорноволом, проти якого не було виставлено жодного свідка. Вони висловлювали глибоку стурбованість такими речами, вбачаючи у них виразні прояви відновлення практики сталінізму в Україні. Лист-звернення підписали 139 осіб. Серед «підписантів», як їх називали в той час, були І. Дзюба, В. Шевчук, М. Вінграновський, І. Драч, Ліна Костенко, В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська, С. Параджанов та інші. Завдяки цим протестам, як вважається, вдалося призупинити першу хвилю арештів української опозиції.

Алла Горська

Петро Григоренко

Леонід Плющ

Проте переслідування інакодумців у республіці не припинилися. Улітку 1969 р. виключили з партії і звільнили зі служби інженер-майора Г. Алтуняна, звинувативши його в зустрічах із дисидентами, читанні «самвидаву» та підписанні листів на захист заарештованого генерала П. Григоренка і переслідуваних інакодумців до газети «Известия» тощо. Київський учений-кібернетик Л. Плющ разом із Г. Алтуняном увійшли до першої в СРСР легальної, не контрольованої владою, громадської організації — Ініціативної групи захисту прав людини в УРСР, яка звернулася до Організації Об'єднаних Націй із листом про порушення прав людини в країні. На початку 1970-х рр. Плюща заарештували й відправили на примусове лікування до Дніпропетровської психіатричної лікарні.

Наприкінці 1960-х рр. за ініціативою влади в Україні розгорнулася кампанія цькування І. Дзюби. Від нього вимагали визнати помилковими свої погляди, а від Спілки письменників України — виключити І. Дзюбу зі своїх лав. Лунали звинувачення в тому, що його «ідейно хибні статті та промови взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти».

Важливою подією українського правозахисного руху став початок видання в січні 1970 р. у Львові «самвидавського» журналу «Український вісник». Його засновником і першим редактором став В. Чорновіл (у 1969 р. його звільнили за амністією). До березня 1972 р. вийшло шість випусків журналу.

Засновник, редактор, видавець і автор «Українського вісника» В. Чорновіл у вступному слові, яке відкривало всі шість номерів, наголошував, що видання подаватиме об'єктивну інформацію про порушення гарантованих Конституцією СРСР прав і свобод громадян, судові й позасудові репресії, прояви шовінізму й українофобії, становище українських політ'язнів, акції протесту та друкуватиме твори «самвидаву». Примірники журналу передавалися на Захід, де передруковувалися видавництвами української діаспори в США, Німеччині, Великій Британії, Канаді тощо. У республіці «Український вісник» поширювався «самвидавом». За довідкою органів держбезпеки, «журнал друкувався на друкарських машинках, а потім шляхом розмноження перших примірників розповсюджувався серед різних осіб надрукованим на цигарковому папері, ксерокопійованим або перефотогографованим. У 1972 р., коли Україну охотила нова хвиля арештів інакодумців, за розпорядженням В. Чорновола (заарештованого в січні того самого року) видання журналу припинили.

Твори українського «самвидаву», дисидентська й правозахисна література й творчість українських письменників, заборонених в УРСР, стали доступними читачам в країнах Заходу завдяки видавництву «Смолоскип». Воно було засноване 1967 р. у м. Балтиморі (США) українськими емігрантами. У 1968-1990 рр. «Смолоскип» видавав збірки поезій Л. Костенко, О. Теліги, М. Руденка, О. Бердника, прозові твори О. Гончара, Б. Антоненка-Давидовича, М. Осадчого, дослідження й документи В. Мороза, В. Стуса, Є. Сверстюка, п'ятитомник творів М. Хвильового, самвидавські журнали «Український вісник», документи і бюлетені Української Гельсінської групи, брошури українською й англійською мовами про українських політ'язнів. «Смолоскипом» було видано англійською мовою енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960-1990 рр.».

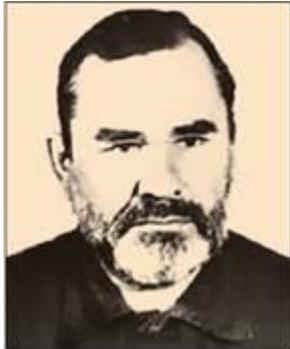
У липні 1971 р. ЦК КПУ, відповідно до вказівок із Москви, схвалив спеціальну постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих творів». Згідно із нею органи були зобов'язані виявляти тих, хто виготовляє і розповсюджує «самвидав», а також перекрити канали його вивезення за кордон та надходження антирадянської літератури звідти.

У січні 1972 р. розпочалася друга хвиля переслідувань опозиціонерів в Україні, яка тривала практично без перерви майже два роки. Загалом заарештували понад 100 осіб. За ґратами опинилися В. Стус, Л. Плющ, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, С. Параджанов, І. Світличний, С. Глузман, В. Марченко та багато інших. Було складено «чорні списки» письменників і перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Розгорнулася кампанія чисток від інакодумців видавництв, творчих спілок, інститутів Академії наук УРСР, вищих навчальних закладів.

За даними дослідників, у 1960-1972 рр. загальна кількість учасників дисидентського і правозахисного руху в Україні становила близько 1 тис. осіб. При цьому було чимало тих, хто не брав активної участі в діяльності опозиції, але підтримував її своєю допомогою. Погром 1972-1973 рр. завдав болючого удару опозиційному руху, але не зміг його зупинити.

3. Утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група)

У 1975 р. СРСР, підписавши Заключний акт Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, взяв на себе зобов'язання не переслідувати громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму, правозахисники в СРСР стали намагатися легально обстоювати право на інакомислення. У травні 1976 р. в Москві утворилася Група сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР, а 9 листопада того самого року в Україні виникла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Очолював її письменник М. Руденко, а членами-засновниками були О. Бердник, О. Тихий, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, П. Григоренко тощо. Штаб-квартира УГГ розташовувалась у Львові.

Микола Руденко, голова УГГ

Свою головною метою група вважала ознайомлення країн-учасниць Гельсінських угод і світової громадськості з фактами порушень на території України Декларації прав людини та гуманітарних статей, ухвалених Гельсінською нарадою. Крім цього, у документах завданнями групи визначалося:

- стежити за виконанням владою гуманітарних статей Гельсінських угод;
- сприяти ознайомленню громадян республіки з міжнародними стандартами з прав людини;
- домагатися, щоб на міжнародних конференціях, де обговорюватиметься виконання Гельсінських угод, була присутня українська делегація;
- вимагати акредитування в Україні представників незалежних зарубіжних прес-агентств.

«Декларація» та «Меморандум Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод» були написані М. Руденком. Усі члени групи підписали декларацію власними іменами і подали свої адреси, підкреслюючи намір діяти виключно легальними методами. Проте дуже швидко проти них розпочалися репресії. У 1977-1978 рр. були заарештовані й засуджені М. Руденко, О. Тихий, М. Маринович, М. Матусевич, Л. Лук'яненко, О. Бердник. Зокрема Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до десяти років таборів і п'яти років заслання.

Із заключного слова на суді керівника Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод М. Руденка 1 липня 1977 р.

...Для оцінки суспільства — прогресивне воно чи регресивне — існує одне мірило — свобода слова, свобода інформації. Понад три місяці мене допитували — і щоденно підполковники КДБ втовкмачували мені в голову ось таку істину: у нас за переконання не судять, у нас судять за діяльність. Але що таке діяльність письменника, діяльність філософа? Наша діяльність — це висловлення наших переконань. Наша діяльність — це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною. Не комахою, не безмолвною черепахою, а Людиною. Де ж діяльність, у чому вона полягає? У тому, що я сказав, у нас порушують Загальну Декларацію Прав Людини... Декларація підписана нашим Урядом і повинна бути законом нашого суспільства.

З 1976 до 1980 р. УГГ зробила 30 заяв, видала 18 меморандумів і 10 бюлетенів. У СРСР серед п'яти подібних груп УГГ була найчисленнішою і найактивнішою. Вона діяла в межах чинного законодавства і підтримувала контакти з аналогічними об'єднаннями в СРСР, ставлячи за мету «інтернаціоналізувати» захист громадянських і національних прав.

Ні поміркованість УГГ, ні вимоги Заходу дотримуватися прав людини не перешкодили радянським органам вчинити її погром.

На початку 1980-х рр. відбулися чергові арешти й судові процеси над українськими правозахисниками. За ґратами опинилося близько 60 осіб. Серед ув'язнених були О. Шевченко, С. Хмара, В. Чорновіл та ін. У таборах, не витримавши суворого режиму, померли В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий. Фактично на цей період влада придушила дисидентство. Серед головних причин цього було те, що воно не мало масового характеру, серед дисидентів переважали представники української інтелігенції. При цьому розрізнені опозиційні організації за відсутності координації в діях не могли протистояти репресивному апарату радянської влади.

Незважаючи на розгром, українське дисидентство відіграло важливу історичну роль. Перш за все воно сприяло вкоріненню в суспільній свідомості уявлень про можливість і доцільність створення незалежної Української держави, де будуть забезпечені демократія, права і свободи людини.

Форми і методи боротьби з дисидентським рухом.

1. Арешти:

- перша хвиля арештів: серпень-вересень 1965 р. (заарештовано 25 осіб);
- друга хвиля арештів: 1970-1972 рр. (заарештовано понад 100 осіб);
- третя хвиля арештів: початок 1980-х років (заарештовано близько 60 осіб).

2. Ізоляція в психіатричних лікарнях.

3. Позасудові переслідування:

- звільнення з роботи;
- виключення з партії, громадських, громадсько-політичних організацій, спілок;
- позбавлення радянського громадянства;
- організація громадського осуду.
- Яка головна мета діяльності УГГ?

4. Релігійне дисидентство

Відповідно до Конституції УРСР населенню гарантувалася свобода совісті, проте в реальному житті дії влади не відповідали нормам права. Діяльність Української автокефальної православної (УАПЦ), Української греко-католицької церков (УГКЦ) та деяких інших релігійних об'єднань була заборонена. Після підписання Гельсінських угод СРСР стали звинувачувати у порушенні прав людини в релігійній сфері.

Визначальним для змісту відносин між церквою і державою у період «застою» стало релігійне дисидентство й репресії влади проти нього. Для боротьби з ним режим застосовував агресивну атеїстичну пропаганду, обмеження релігійних публікацій, закриття культових споруд, заборони навчати дітей релігії тощо. Це обумовило виникнення релігійного дисидентства, спрямованого на захист вірянами своїх прав.

Релігійний дисидент Йосип Тереля

Особливо активно боролися за свої права греко-католики. Формально ліквідована УГКЦ діяла західних областях підпільно. Її називали «церквою у катакомбах». Близько 300-350 греко-католицьких священників на чолі з декількома єпископами таємно проводили служби для вірян.

1982 р. правозахисник і політв'язень Й. Тереля створив Групу із захисту прав вірян і церкви в Україні. У своєму зверненні до ЦК КПРС організація обґрунтовувала незаконність рішень Львівського собору 1946 р. про ліквідацію УГКЦ. Від імені вірян і духовенства УГКЦ вона вимагала ліквідувати усі існуючі заборони стосовно неї й дозволити відновити свою діяльність. Відповіддю на звернення став арешт Й. Терелі.

Православна церква, яка мала офіційну назву Російська православна церква (РПЦ), також зазнавала різноманітних обмежень, але була визнана й дозволена владою. Вона дотримувалася курсу на співробітництво з режимом й намагалася не дратувати його своїми діями.

У Східній Україні доволі значним був вплив баптистських та інших протестантських церков. Войовничість, динамічність і відданість вірі робила їх привабливими для багатьох вірян. Головним проповідником баптистів в Україні до виїзду у США був пастор Георгій Вінс. Серед «в'язнів совісті» у республіці протестанти становили більшість. Станом на 1980 р. серед 90 ув'язнених учасників українського опозиційного руху 78 покарали за «віру». Серед них було 2 православних, 14 греко-католиків і 62 представники протестантських церков.

5. Кримськотатарський національний правозахисний рух

Виникнення кримськотатарського національного правозахисного руху відбулося у місцях, куди депортували з півострова кримських татар. Сталося це після XX з'їзду КПРС. У різні роки в русі активну участь брали С. Аметхан, А. Решидов, С. Сеїтвелієв, У. Абдураманов, М. Джемієв, Ю. Османов, А. Сейтмуратова, С. Меметов, Р. Чубаров та ін.

Учасники руху, намагаючись протидіяти антитатарській пропаганді в СРСР, здійснювали роз'яснювальну роботу серед населення, зверталися з петиціями до політичного керівництва країни. У відповідь влада застосовувала репресії проти незгодних та робила незначні поступки у сфері культури.

На початку 1960-х рр. виник «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину». Влада заарештувала його лідерів С. Умерова та М. Оперова, однак це не зупинило рух. Його головною метою стала агітація за повернення до Криму й відновлення Кримської автономної РСР як національної республіки. З приводу цього проводили демонстрації й організовували делегації до Москви. У 1967 р. у Таджикистані в м. Ленінабаді (нині — Худжанд) відбулися перші нелегальні збори представників кримськотатарських «ініціативних груп».

У 1967 р. боротьба кримських татар дала певні, доволі обмежені, результати. Президія Верховної Ради СРСР повернула їм громадянські права й передбачила можливість проведення обмеженого «оргнабору» переселенців до Криму. Проте одночасно з цим тисячі кримськотатарських активістів зазнали переслідувань.

З початку 1970-х рр. стала поступово збільшуватися кількість кримських татар, які самочинно поверталися до Криму. Влада взялася перешкоджати цьому силовими методами. З 1973 р. «оргнабори» припинили й почали примусово виселяти тих, хто повернувся на півострів.

Активізація кримськотатарського національного руху у 1970-1980-х рр. була пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з його лідерів М. Джемілева. Вимоги його звільнення з місця ув'язнення набували форми міжнародних акцій солідарності з усім кримськотатарським народом.

Постать в історії

Мустафа Джемілев

Мустафа Абдулджеміль Джемілев (народився в 1943 р.) — радянський правозахисник і дисидент, український політичний діяч, один з лідерів кримськотатарського національного руху, голова Меджлису кримськотатарського народу в 1991-2013 рр. За свої політичні погляди й антирадянську діяльність Джемілев був виключений з ВНЗ і сім разів поставав перед судом. Перебуваючи в ув'язненні, Джемілев неодноразово оголошував голодування. Після найтривалішого, у 1975 р., він був врятований лише завдяки підтримці міжнародної громадськості. Один із засновників і член Ініціативної групи із захисту прав людини в СРСР. Після проголошення незалежності України Джемілев включився в її політичне життя. З 1998 року — народний депутат України, член комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин.

Висновки

Дисидентський рух в Україні, що виник у середині 1950-х років, був загальноукраїнським явищем. Він ставив за мету вільний розвиток української культури та мови, забезпечення громадянських прав і був проявом національно-визвольного руху. Ключовою дисидентською організацією у 1970-1980-ті рр. була Українська Гельсінська група.

Питання для самоперевірки:

1. Що сприяло активізації дисидентського руху в другій половині 1970-х рр.?
2. Які форми і методи боротьби з дисидентським рухом застосовувала влада?
3. Чим вирізнялася Українська Гельсінська група?
4. Охарактеризувати кампанії з масового арешту дисидентів у середині 1960-х, на початку 1970-х років і наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років. Чим були викликані?
5. Які наслідки мала діяльність дисидентів?

Домашнє завдання:

1. Опрацювати конспект
2. Дати відповіді на питання для самоперевірки

Виконані завдання відправте мені на електронну пошту anastasiamegei@ukr.net. У темі листа вказати номер групи, назву навчальної дисципліни, номер уроку, ПІБ.